

Osmnáct století Izraele

MICHAEL
KRUPP

Od zániku Chrámu
do počátků sionismu

Osmnáct století Izraele

Od zániku Chrámu do počátků sionismu

MICHAEL KRUPP

Nakladatelství P3K
Společnost křesťanů a Židů

Praha 2010

Knížka byla vydána s laskavou podporou Daniela J. Kratkeho.

S ohledem na původní text i přání autora jsou přepisy, odkazy a citace převzaty z Českého ekumenického překladu Bible.

Ilustrace:

str. 2 – Židovští zajatci a poklady z Chrámu – detail z Titova vítězného oblouku v Římě

str. 6 – Menora – sedmiramenný svícen – kresba na motivy z Titova vítězného oblouku

str. 9 – Jeruzalém – idealizovaná představa starověkého města – dřevoryt z 15. století

str. 10 – Zničení druhého Chrámu – malba z 19. století (Francesco Hayez)

str. 127 – Jeruzalém – panorama města – dřevoryt

str. 128 – Židé u Zdi nářků (Západní zdi) – poslední čtvrtina 19. století

© Michael Krupp, 2010

© Nakladatelství P3K, 2010, 2011

© Společnost křesťanů a Židů, 2010

Translation © Ruth J. Weiniger, 2010

ISBN 978-80-87186-05-3 (tištěná kniha)

ISBN 978-80-87186-08-4 (e-kniha pdf)

Obsah

Předmluva / 7

ÚVOD Tisíc let Izraele v zemi Kanaan / 11

ZA VLÁDY ŘÍMANŮ A BYZANTINCŮ

Judea před zničením Chrámu / 15

Velké povstání proti Římu / 21

Katastrofa zničení Chrámu v názorech rabínů / 28

Období mezi povstáními / 31

Povstání Bar Kochby / 35

Uzavření Mišny a konec římské nadvlády / 41

Křesťanská nadvláda do zrušení židovského patriarchátu / 45

Talmud a další rabínská literatura / 49

Konec křesťanské nadvlády a dobytí země Peršany / 52

ARABOVÉ, KŘIŽÁCI A MAMLÚCI

Pod muslimskou nadvládou / 57

Židovské sebepojetí pod arabskou nadvládou / 62

Úpadek židovstva během křížových výprav / 71

Mamlúcká nadvláda / 80

OSMANSKÁ NADVLÁDA

Poměry v Jeruzalémě a malých obcích / 89

Zlatý věk Safedu – centra židovského světa / 94

Úpadek a mesiášské zmatky – 17. století / 102

Pretrvání a obnova – 18. století / 109

Na cestě k židovskému státu – 19. století / 116

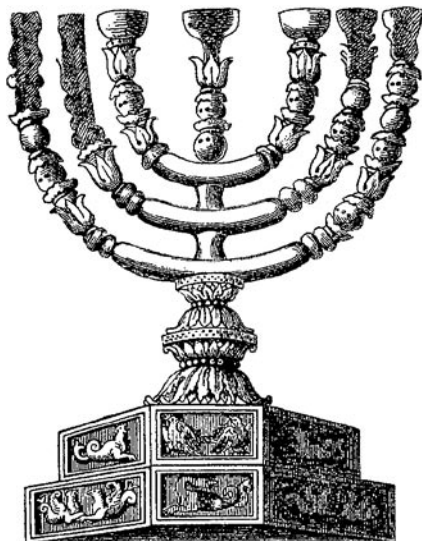
EPILOG Od sionistické vášně k židovskému státu / 125

Doslov / 129

Chronologický přehled / 131

Seznam citované literatury / 134

Rejstřík / 135

Předmluva

Ceněné dílo Martina Notha, *Dějiny Izraele*, z něhož se učili všichni němečtí teologové, a které je známo daleko za hranicemi Německa, končí zánikem Chrámu a následujícím Velkým povstáním Židů proti římské nadvládě:

Pravděpodobně nyní zaměnila provincie své dosavadní jméno Judea za nové jméno Palestina, které měla nadále nést a které pocházelo ze staršího označení přímoří jako „Země Filištínů“. Neboť jméno provincie nemělo v budoucnu vzbuzovat ani náznakem dojem, že ještě existuje nějaká „země Židů“. Tak se potomci starého Izraele stali ve své někdejší zemi cizinci, jako jimi byli v diaspoře. Jejich svaté město pro ně bylo uzavřeno. Tak skončila hrůzná dohra dějin Izraele. (Noth, s. 406)

Velký německý starozákoník zde podlehl křesťanské fixní ideji, že zavržení Krista znamenalo konec židovských dějin. Zničením Chrámu a povstáním Bar Kochby však neskončily dějiny Izraele jako takového, ani dějiny Izraele v jeho vlastní zemi. Ještě po staletí v ní Židé tvořili většinu obyvatelstva. Židovská většina zmizela, až když v byzantské době zvítězilo křesťanství a stalo se státním náboženstvím, když zesílilo pronásledování a vyhánění Židů a jejich násilné obracení na křesťanskou víru se stalo normou. Země však přesto zůstala ústředním bodem Židů celého světa. Židé ze své země nikdy nebyli vyhnáni docela, a to ani za nejhlubšího úpadku, v době křížových výprav. V odlehlých oblastech některých galilejských vesnic se vyskytovali Židé, kteří Zemi Izrael nikdy neopustili, kteří nikdy neodešli do exilu.

Tato kniha popisuje zápas Židů za setrvání ve své zemi. Zdůrazňuje, kolik obětí jim stálo za to, zůstat v zemi otců a matek, a zvláště pak v Jeruzalémě. Země Izrael nikdy nepřestala být pro Židy zvláštní, vlastní zemí. Tato touha se udržela po všechny generace a každá generace byla připravena na sebe vzít velké oběti, aby ve své zemi zachovala alespoň zbytek lidu.

Vedle pojmu *Země Izrael* se v knize používá i běžné jméno *Palestina*. *Země Izrael* je židovský název označující území, na němž židovský lid žil v době svého největšího rozmachu. V přísném slova smyslu je *Země Izrael* náboženskoprávní pojem a popisuje oblast, v níž se musí dodržovat biblická ustanovení o zemi jako milosrdné léto, desátek z plodů a dávky pro chudé. Pojem *Palestina*, *Země Filištínů* je, jak si výše citovaný starozákoník správně povšimnul, římská nadávka. Pro označení země se tyto názvy užívaly v době anglického mandátu, kdy země na oficiálních dokumentech nesla zdvojené jméno *Palestina*, *Země Izrael*. Toto území nemělo od pádu židovské samostatnosti v římské době do začátku anglického mandátu politickou samostatnost, s výjimkou stoletého trvání křižáckého Království Jeruzalémského. Vždy bylo součástí většího celku a navíc bylo rozděleno na několik různých oblastí, podřízených různým správním centrům. Užití pojmu *Palestina* je tedy většinou anachronismem a ústupkem běžným jazykovým zvyklostem. Jestliže používám pojem *Země Izrael*, pak proto, abych zdůraznil, že pro Židy tato země nikdy neztratila svou jednotu a svůj náboženský i existenční význam.

Na závěr chci poděkovat všem, kteří mi pomáhali při psaní této knihy, jmenovitě své ženě Danièle a paní Astrid Fiehland van der Vegt za kritické čtení rukopisu.

Michael Krupp

HIEROSOLIMA

Úvod

Tisíc let Izraele v zemi Kenaan

Země, kterou přicházíš obsadit, není totiž jako země egyptská, z níž jste vyšli, kterou jsi oséval semenem a zavlažoval šlapáním čerpadla jako zelenářskou zahradu. Země, do níž táhnete, a kterou máte obsadit, je země hor a plání. Pije vodu z nebeského deště. Je to země, o níž Hospodin, tvůj Bůh, pečuje. Oči Hospodina, tvého Boha, jsou na ni neustále upřeny, od začátku roku až do konce. (Dt 11:10–12)

Nepoddajná země hor a údolí, ve které, když nezapršelo, lidé umírali nebo museli hledat svou záchranu v cizině, připadala pouštním nomádům jako předstupeň ráje. V dešti, padajícím z nebe a oplodňujícím zemi, poznávali lásku Boha otců, který jim tuto zemi přislíbil. Bylo třeba mnoha let, než se izraelské kmeny mohly prosadit vůči dobře opevněným městským státům původních kenaanských obyvatel. Králi Davidovi se v tomto prostoru podařilo nakonec vybudovat celou říši. Za jeho nástupce, krále Šalomouna, mohla tato zem prosazovat svou moc vedle tradičních velmocí starověkého světa, Egypta a Mezopotámie. Šalomounova vláda se dokonce rozšířila na mnoho sousedních národů.

Avšak tato jednota a velikost netrvala dlouho. Bible jako příčinu ztráty samostatnosti uvádí hříchy krále a jeho lidu, kteří stále znovu odpadali od jediného Boha Izraele. Izraelská velmoc se tak rozpadla na říši severní a jižní. Severní říše po dvou set letech padla a deset kmenů odtáhlo do exilu, z něhož se už nikdy nevrátilo. Od té doby se mluví o „deseti ztracených kmenech“, které se jako duchové zjevují v celých dějinách Izraele. Od Boha však odpadnul i jeh, davidovské království, které se modlilo k „bůžkům z kamene a dřeva, kteří nemohou pomoci“. Tak po čtyři sta letech ztratil samostatnost

Jeruzalém i Chrám a Židé byli odvedeni do vyhnanství. Teprve po sedmdesáti letech a po mnoha obětech a bojích vznikl pod perskou nadvládou státek Judea se skromným Chrámem. Tento stát byl neustále napadán sousedy.

Když se zem dostala pod nadvládu Alexandra Velikého a při pozdějších bojích diadochů byla rozdělena mezi Egypt a Sýrii, ocitla se jako většina zemí a národů této oblasti v nebezpečí, že zanikne v tavícím kotli řecké kultury. Za to, že se tak ve druhém století př. n. l. nestalo, je třeba děkovat rozhodnému jednání malé skupiny v rámci národa, která byla odhodlána spíše zemřít, nežli se vzdát víry otců v jediného Boha, který stvořil svět a vyvolil Izrael.

Makabejcům se podařilo posílit v zemi židovský prvek, přičemž ohrožené Židy z okrajových oblastí přesunuli do židovského jádra země, a vystrnadili odtud řecký vliv, ačkoli v jádru země zůstala i řecká města. Kmeny příbuzné Židům byly násilně obráceny. Vedoucí moc v zemi převzal nábožensky vedený Jeruzalém.

Kvůli vnitřním židovským rozepřím se Judea v prvním století př. n. l. dostala pod pravomoc rozpínající se římské říše. Poslední Hasmonejec, který se odvážil vzdorovat nové moci, Matitjáš Antigonos, podlehl po tříletém obléhání Jeruzaléma římskému vazalu Herodovi, potomku jednoho z kmenů, které Hasmonejci násilně obrátili k židovství.

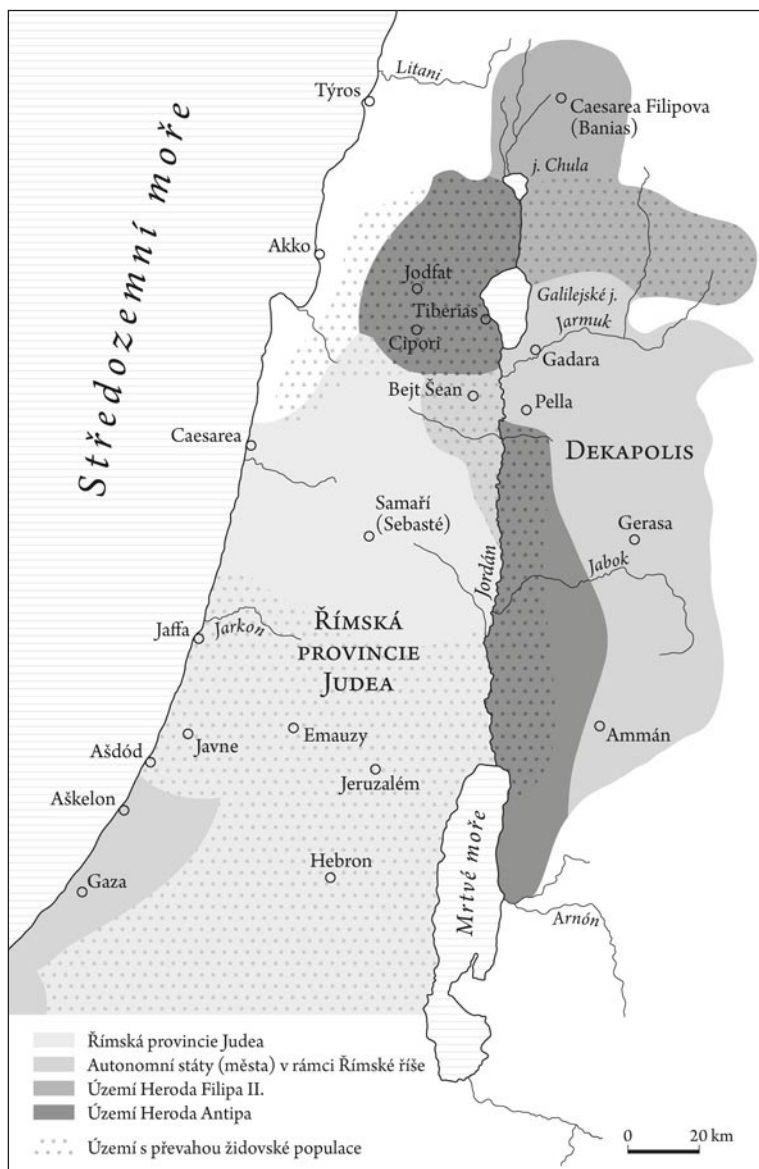
Heroda, jehož křesťanské dějepisectví nazývá Herodes Veliký, Židé nikdy nevnímali jako jednoho z nich, ačkoli se o zušlechtní země zasloužil jako málokdo jiný. O jeho bohatém a okázalém stavebním stylu dodnes svědčí několik monumentálních staveb. Nejskvělejší dílem byl jeruzalémský Chrám, který nechal zcela přebudovat. Ohromné opěrné zdi umělého kopce, který je dodnes základem muslimského Chrámového okrsku, ohromují i dnes stavitele z celého světa. Západní zeď Chrámového okrsku, kterou křesťané nazývají Zeď nářků, platí za nejsvětější místo judaismu.

Herodes vládl v letech 37–4 př. n. l. Jeho synové převzali po Herodově smrti moc jako místodržící. Královský titul ztratili. Jelikož nebyli o nic méně krutí nežli jejich otec, převzali Římané v několika etapách moc sami a zřídili římskou provincii *Judea*. Vládcí se stali

římszí aristokraté, takzvaní prokurátoři, kteří však nedisponovali vlastními vojenskými oddíly a v případě potřeby museli do země povolávat cizí vojska ze Sýrie.

I tito římszí místodržící vládli nad zemí krutě a Židé jimi jako cizími vládci opovrhovali a nenáviděli je. Abychom byli k oběma stranám spravedliví, musíme však říci, že místodržící byli dost chytří na to, aby lid příliš nedráždili. Na jejich mincích se například neobjevovaly žádné pohanské symboly ani pohoršlivé portréty, například císaře, jako v celé zbylé říši, ale neškodná vyobrazení, která neurázela židovské náboženské city, někdy se dokonce objevovaly vysloveně židovské symboly jako palma, symbol úrodné Země izraelské, palmové ratolesti nošené při svátku Sukot, nebo klasy, židovský symbol úrodnosti země. Jedinou výjimkou jsou mince Piláta Pontského, které pravděpodobně nesly vyobrazení symbolů římského majestátu a obětního náčiní.

Pilát Pontský, který zemi vládl deset let a byl sesazen současně s veleknězem Kaifášem, byl nepochybně nejkřutějším místodržícím prvního období římské nadvlády. Proto po něm Římané dosadili židovského krále Agrippu, který byl mezi lidmi velmi oblíben. Jako potomek Heroda a Hasmonejky Mariamně byl spíše potomkem Hasmonejců. Po jeho smrti však Římané převzali opět vládu, ovšem strašnější než v prvním období, jelikož noví prokurátoři nebyli Římané, ale Řekové, kteří oproti Židům silně zvýhodňovali pohanské obyvatelstvo země, s nímž byli duchovně spřízněni. Ale i vztahy v samotném Římě byly pro Židy těžší. Nárok římského císaře na božské počty byl pro židovské obyvatelstvo nepřijatelný.

Země Izrael v polovině 1. století n. l.

Za vlády Římanů a Byzantinců

JUDEA PŘED ZNIČENÍM CHRÁMU

Ačkoli se židovská země nacházela pod cizí nadvládou, první křesťanské století bylo z hospodářského hlediska až do zničení Chrámu v roce 70 obdobím rozkvětu. Počet židovských obyvatel dosáhl v tomto období antiky svého vrcholu. Mnohé odhady hovoří o čtyřech milionech obyvatel. Židé byli zemědělci, řemeslníci a obchodníci a měli dobré příjmy. Židé tvořili větší část venkovského obyvatelstva. Žili ale i ve městech, ačkoli v nich netvořili vždy většinu. Hlavním střediskem židovského osídlení byla střední Judea s centrem v Jeruzalémě. Jeruzalém byl díky Chrámu zároveň centrem Židů celého světa, jejichž počet už před zničením Chrámu podle všeho přesahoval počet Židů v Zemi Izrael (Erec Jisra'el). Druhým střediskem byla Galilea, rovněž osídlená téměř výhradně Židy, s městy Cipori (Seforis) a Tiberias, která mezi sebou již dlouho soupeřila o nadvládu v oblasti. Třetí oblastí židovského osídlení bylo území na východ od řeky Jordán, zejména úrodná Jordánská plošina a hory stoupající směrem k Rabbat Ammon, dnešnímu Ammánu.

Uprostřed mezi těmito třemi oblastmi leželo území Samaritánů s hlavními městy Šekem a Sebasté (Samaří). Nové jméno dostalo Samaří na počest císaře Augusta, řecky Sebastos. Sebasté byla hlavním městem, Šekem bylo náboženským centrem se svatou horou Gerizim, na níž stával chrám Samaritánů, než jej Hasmonejec Hyrkán zničil. Za Heroda byla obě města vystavěna s mimořádnou velkolepostí.

Samaritáni se označovali za potomky deseti severních izraelských kmenů. Židé to však neuznávali. Vztahy mezi oběma národy

byly napjaté. Židé rozlišovali mezi Samaritány a pohany. Symbolika Samaritánů, která se zachovala na olejových lampičkách, neukazuje žádné rozdíly oproti židovské náboženské symbolice. I jejich nejvyšším symbolem byl sedmiramenný svícen s atributy lopatek na popel z chrámového oltáře, se čtyřmi druhy rostlin užívaných při svátku Sukot a podobně. Jejich chvály, požehnání a modlitby byly podobné. Modlili se ke stejnému Bohu, kterého označovali stejným hebrejským jménem. Na rozdíl od Židů se pevně drželi starohebrejského písma. Možná na sebe tak nevrážili právě proto, že si byli tak podobní. Židé, kteří se chtěli dostat z Galileje do Chrámu v Jeruzalémě, chodili raději oklikou přes židovské území v Zajordánsku, než aby šli přes území Samaritánů.

Vedle Židů a Samaritánů žilo v Zemi izraelské i mnoho pohanů. Částečně byli potomky zbytků dřívějších národů, které nikdy nepřestoupily na židovství a ve Starém zákoně představují takzvané „cizince“. Mnozí do Země přišli s helenizačními vlnami ze Sýrie. Byli to potomci penzionovaných legionářů, které zde umístily různé cizí vlády. Žili ve městech při pobřeží, v Dekapoli na obou březích Jordánu, ve městech, která za účelem lepšího sebeprosazení vytvořila společný hospodářský a kulturní systém. Mnoho pohanů sídlilo také v nově založených správních centrech jako Caesarea a Caesarea Filipova při pramenech Jordánu. Ve všech těchto městech existovala i židovská menšina.

Ve městech se společně s řeckou kulturou prosazoval i řecký jazyk. Řečtina se v této oblasti stala lingua franca, které rozuměla většina obyvatel. Řečtinu používala i římská správa. Téměř všechny nápisy z této doby nalezené na daném území jsou v řečtině. Řecké byly od doby Heroda Velikého i nápisy na mincích. Mince s řeckými nápisy nechal razit i židovský král Agrippa. Teprve židovští povstalci se vrátili k hebrejštině, a sice ke staré hebrejštině. V Galileji, a asi i ve městech Judeje, byla lidovou řečí aramejšтина, která se od doby babylonského exilu stala hlavním jazykem i v Zemi Izrael. V některých venkovských židovských oblastech se ale dosud mluvilo i hebrejsky, a sice takzvanou mišnaickou hebrejštinou, jazykem, v němž byla sepsána Mišna, základ Talmudu. Je to hebrejšтина, kte-

rou se zde asi mluvilo jako lidovou řečí i dříve, v biblických dobách. Současná novohebrejšтина je pokračováním tohoto hovorového jazyka.

Duchovní život na konci období druhého Chrámu se vyznačoval zvnitřněním a prohloubením víry v jediného Boha. Monoteismus, který v době prvního Chrámu ještě představoval velký problém, byl v této době vyznáván neomezeně. Ačkoli pohanské okolí uctívalo množství bohů, polyteismus už pro Izrael neznamenal žádný problém. V Izraeli existovalo mocné obrozenecké hnutí, které bralo vážně Bibli, především pět knih Mojžíšových, Tóru, a pokoušelo se podle nich žít.

Množství spisů, nalezených v jeskyních u Mrtvého moře blízko Kumránu ukazuje, jak rozšířená byla Tóra a celá písemná podoba hebrejské Bible. Navíc ukazuje bohatství další literatury, z níž se nám dochovaly pouze zlomky. Židovství, které přežilo katastrofu zničení Chrámu, farizejské židovství, celou tuto literaturu zavrhl a sprovodilo ji ze světa jako nebezpečnou, neboť dle nich svádělo ke kacířství. Došlo k tomu jistě také v boji mezi jednotlivými proudy ve vlastním táboře. Některé proudy byly vnímány jako problematické, například rané křesťanství, ale i gnostické a dualistické proudy, tedy ty, které věřily, že světu vládne více mocností, například Dobro a Zlo. I to mohlo rozdělit přísný monoteismus. Před zničením Chrámu však existovalo velké množství náboženské literatury, jak ukazují spisy zachované v Kumránu a apokryfní literatura, zachovaná křesťanskými církvemi v řečtině.

K duchovním hnutím patřil i jeden fenomén, který se v této době pomalu rozvíjel. Podmíněna trvalou cizí nadvládou i skutečností, že dobrý na tomto světě nesklízí vždy plody svých skutků a zlý není vždy trestán za svou ničemnost, prosazovala se stále více víra ve vyvažující spravedlnost po smrti, kdy při Zmrtvýchvstání dojde ke konečnému zadostiučnění nebo trestu, nebo také v konec tohoto zkorumpovaného světa a ustanovení spravedlivé vlády, která by pro Izrael znamenala zároveň konec cizí nadvlády se vši nespravedlností a utrpením. Myšlenky tohoto druhu se nacházejí již v pozdních biblických spisech, apokryfech a kumránských textech,

jsou zde však dosud vyjadřovány v duchovnějším podobě. Když někdo dříve kolem sebe viděl uskutečňování vyvažující spravedlnosti, pak viděl, že tento svět spěje ke konci a ustupuje světu novému. S tím byla spojena i víra v příchod Mesiáše, který měl tento nový svět přinést. Představy byly velmi rozmanité. Existovaly představy dvou mesiášů, nebo představa spásného mesiášského období bez osobního mesiáše. Příležitostně bylo celé mesiášské očekávání také zcela odmítáno, protože ještě nedozrál čas, aby byla Boží suverenita omezována někým jiným. Když někdo věřil v Mesiáše, měl obvykle na mysli lidského a světského vládce. S Mesiášem však mohla být spojena i představa čehosi nadlidského, jako Syna člověka přicházejícího z oblaků v knize Daniel. Poslední představa nepochybně zvláštním způsobem ovlivnila Ježíše nebo alespoň Nový zákon. Že se zde mluví o „Synu člověka“, má asi naznačit, že se jednalo o více než o „syna lidského“.

Klasické proudy židovství této doby představovaly saducejové, farizejové a esejci. Jedná se jen o hrubé rozdělení, protože i tyto skupiny se dále dělily na řadu podskupin. Saducejové byli stranou aristokratů. Byla to tedy vždy velice malá, byť do zničení Chrámu velmi bohatá skupina. Jelikož jejich moc byla spojena s Chrámem, například se spravováním chrámového pokladu, jakési národní banky, společně s Chrámem také zanikla. Saducejové byli vedeni několika bohatými rodinami, které se v době Chrámu střídaly v zastávání nejdůležitějšího úřadu velekněze. Mezi saduceji se jistě našly kruhy, které se přikláněly k asimilaci a k přizpůsobení se cizím zvyklostem, nebyli však pro tuto skupinu typičtí ani určující. Také oni si velmi cenili Tóry a jejích příkazů. Měli však jiný výklad Písma než strana lidová, než farizejové. Je známo, že odmítali vzkříšení mrtvých, a proto se s nimi Ježíš přel. Vzkříšení mrtvých však bylo zcela novou vírou, opravdu revoluční novotou farizejů, která se v Bibli a ve Starém zákoně výslovně nenacházela. V tomto a mnoha dalších bodech nechtěli saducejové farizeje následovat, protože smýšleli konzervativněji a snažili se s Písmem zacházet doslovněji.

Lidovou stranu tedy tvořili farizejové. Společně se saduceji vzešli ze skupiny chasidim (zbožných), kteří se společně s Makabejci

úspěšně postavili proti cizímu vlivu a jako úkol si vytyčili víru v Boha Izraele. Považovali se za jedině učitele národa. Okruh farizejů se uzavíral do zvláštních kroužků, takzvaných bratrstev. Jednotliví členové se zaručovali brát vážně alespoň dva z Mojžíšových zákonů, které byly do té doby dodržovány jen velmi laxně, a zavazovali se sice ke komplikovanému desátku úrody a k ještě komplikovanějšímu příkazu čistoty. Do chrámového okrsku mohli vstoupit jen čistí Izraelci. Velmi bolestné pro ně bylo, že kněžská kasta a zvláště velekněz mnohé tyto předpisy nedodržovali. Pomocí kompromisu mezi saduceji a farizeji se však podařilo dodržovat alespoň nejnezbytnější předpisy o čistotě související s chrámovou bohoslužbou, takže se jednota lidu nerozpadla.

Tato bratrstva umožňovala farizejům bez zábran nakupovat a prodávat, aniž by byli nuceni vždy pro jistotu vypočítat a odvést desátek, jak bylo zvykem činit v případě pochybných obchodních partnerů. Farizejové se nechtěli uzavírat do sebe a vytvářet stát ve státě. Měli zájem o lid a konali cosi jako „lidovou misií“. Právě oni založili první školy.

Označení „farizej“ bylo asi nadávkou protivníků a znamenalo asi tolik jako „odloučení“. Oni sami se nazývali chaverim (přátelé). Slovo „farizej“ má negativní podtón i v Talmudu. Mnoho farizejských typů je zde kritizováno jako představitelé falešné zbožnosti.

Už v době druhého Chrámu se mezi jednotlivými farizejskými směry vyskytovaly velké rozdíly. Celá dvě staletí, až do uzavření Mišny rabim Jehudou ha-Nasim, trvaly spory mezi školami Hilela a Šamaje, dvojicí učenců, žijících asi čtyřicet let před dobou Ježíšova působení. Hilel ulehčoval rozhodování v otázkách jednotlivých zákonů, Šamaj je znesnadňoval. Ježíš, jehož je bezpochyby třeba řadit k farizejské straně, byl ve vnitrofarizejských sporech přesvědčený hilelista.

Duchovním centrem farizejů byla synagoga nebo učebna, které byly téměř identické. Ačkoli dnes jsou známy pouze čtyři synagogy z období před zničením Chrámu – na Masadě, v Herodionu v Judské poušti, severně od Jeruzaléma v Pisgat Zeev a v golanské Gamle – existovalo již před zničením Chrámu mnoho synagog. Z četby

Nového zákona vzniká dojem, že synagoga byla v každé galilejské obci, do níž Ježíš přišel. O synagogách z doby druhého Chrámu hovoří i rabínské prameny, dokonce dosvědčují existenci synagogy na území samotného Chrámového okrsku. Ačkoli vznik synagog leží v temnotách a je jisté předfarizejského data, farizejové instituci synagogy coby místa lidové výchovy a náboženského vzdělávání a zbožnosti učinili tím, čím byla v pozdější době. Upevnění důležitosti synagog umožnilo farizejům po zničení Chrámu pokus o nový začátek.

Farizejské hnutí bylo velké a zastřešovalo i mnoho okrajových skupin. Jednou z nich jsou takzvaní chasidim, „zbožní“, muži a ženy činu. Tyto chasidim je třeba odlišit od dřívějšího hnutí chasidim, stejně jako od pozdějších stejnojmenných skupin s částečně podobnými představami. V rabínské literatuře se o takzvaných zbožných vypráví asi šest set příběhů. Přitom není zcela jasné, zda se jednalo o hnutí, nebo pouze o skupinu jednotlivců a individualistů. Je však zřejmé, že tato skupina byla doma v Galileji a působila zde až do zničení Chrámu.

Tito zbožní se vyznačovali zvláště neotřesitelnou důvěrou v Boha. Zdálo se, že pociťují Boží blízkost, připomínající pasáže z Nového zákona. Byli nápadní radikalitou svých rozhodnutí v určitých životních situacích. Naproti tomu jednotlivé příkazy, zvláště předpisy o čistotě, nebrali tak vážně. Měli nápadně přátelský vztah k ženám, který opět připomíná Ježíše. Mnoho evangelijních zpráv o Ježíšových činech a slovech je na pozadí těchto příběhů možno číst v novém světle. Pro teology jsou tyto skupiny zajímavé právě pro svou blízkost Ježíšovu světu.

Třetí klasičtá skupinou v rámci židovstva na konci období druhého Chrámu jsou esejci. Po vykopávkách v jednom z jejich sídlišť, Kumránu u Mrtvého moře, při nichž bylo nalezeno velké množství původních spisů této skupiny, se zdá snažit o ní říci něco konkrétního. Pravděpodobně byli odnoží první židovské strany, saducejů. Také oni pravděpodobně patřili ke kněžské třídě. Předpisy o čistotě však chápali ještě přísněji než farizejové. Z hrůzy před nečistotou opustili jako kněží Chrám a doufali v konečný boj mezi